

O'ZBEK TILIDA TARIXIY VA HOZIRGI SO'Z YASALISH HODISASI

Pardayeva Gulbahor Jalg'ashovna

TerDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Sayqanova Begoyim Baydavlát qizi Termiz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim fakulteti 4-kurs talabasi

Annatatsiya. Ushbu maqolada tarixiy so'z yasalishining bugungi kundagi so'z yasalishidan farqli jihatlari va ularning qo'llanilishi haqida so'z boradi. Tarixan yasama bo'lgan so'zlarning ma'noli qismlarga ajratilishi, ularning etimologik tahlili haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: yasama so'z, sinxron va diaxron tushunchalari, tarixiy so'zlar tavsifi, materiallar.

Hozirgi o'zbek tilida yasama so'zlar juda ko'p bo'lib, ular muayyan davrlarda turlicha talqin qilingan. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, tarixan yasama hisoblangan so'z bugungi nuqtayi nazar bilan qaraganda yasama bo'lmasligi mumkin. Shunga ko'ra ularni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Hozirgi (sinxron) so'z yasalishi

2. Tarixiy (diaxron) so'z yasalishi

Sinxron (**yun. synchronos-bir vaqtli, davrli; syn-birga+chronos-vaqt, davr**) ayni bir davr tilini davr, vaqt omili va lisoniy o'zgarishlarga bog'liq bo'lmagan holda tavsiflashga aloqador atama. Sinxron tilshunoslik tavsif tilshunoslik va umumiy tilshunoslik sifatida ham tanilgan

Diaxron (**yun. dia va chranos-vaqt, zamon**)-til tizimining lingvistik tadqiqot manbasi sifatidagi tarixiy taraqqiyoti. Til birliklarini vaqt nuqtayi nazaridan o'rganish.

XX asrning 2-yarmida diaxron yondashish, til tarixini davrlarga bo'lib o'rganish masalalari ko'rib chiqila boshlangan.

Tilshunoslikda sinxron va diaxron tushunchalari bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi.

Hozirgi (XXI asr) o'zbek tilshunosligida, albatta, yasama so'z qismlari o'rtasida ma'noviy bog'liqlik bo'lishi kerak: bil+im+don+lik.

Tarixiy so'z yasalishiga nisbatan esa bu qoidani to'liq qo'llab bo'lmaydi. Bugungi kunga qadar hozirgi XXI asr o'zbek adabiy tilidagi so'z yasalishi hodisalari haqida darslik, kitob va qo'llanmalarda yetarlicha ma'lumotlar keltirilgan. Bulardan o'zbek tilshunosligida so'z yasash muammolari bo'yicha eng ko'p tadqiqot ishlarini olib

borgan olim Ayyub G‘ulomovdir. U so‘z yasalishi hodisalariga o‘zining quyidagicha ta‘rifini beradi:

"So‘z yasash,umuman qanday usul, qanday vosita bilan bo‘lmasin yangi so‘z hosil qilishdir ".¹

Ammo tarixiy so‘z yasalishi haqidagi ma'lumotlar bugungi kunda juda kam uchraydi. Shuning uchun ham tarixiy so‘z yasalishi haqida ham kengroq to‘xtalish joizdir. Tarixiy yasalish ma‘noviy bog‘liqlik orqali emas,balki maxsus tekshirishlar,tarixiy kuzatishlar orqali aniqlanadi. O‘.Sharipova hamda I.Yo‘ldoshevlarning "Tilshunoslik asoslari" qo‘llanmasida quyidagicha misol keltiriladi:

"...**ko‘rpacha** so‘zining o‘zagi hisoblangan **ko‘rpa** leksemasi ustga yopiladigan, ichiga paxta yoki boshqa narsa solib tayyorlangan narsani ; **-chi**

¹G‘ulomov A.

affiksi esa kichraytirish ma‘nosini bildiradi. Lekin ko‘rpacha so‘zi kichik ko‘rpa degan ma'noni emas,balki o‘tirish joyiga to‘shaladigan narsani bildiradi.

Demak,ko‘rpacha so‘zining ma‘nosini ko‘rpa va **-cha** qismlari ma‘nosi bilan asoslab bo‘lmaydi. Shuning uchun ham bu so‘zning yasalishi tarixiy so‘z yasalishi hisoblanadi" .²

Tarixiy so‘z yasalishiga yana qator so‘zlarni misol qilib keltirish mumkin. Masalan: qattiq, silliq, suyuq,quyuq,ko‘mir kabi so‘zlar tarixiy yasalishda yasalgan.

Qattiq so‘zida asos **qotmoq** fe‘li deb qaraladi,u xuddi hozirgi yasalishda yasama so‘z hisoblangan yumshoq fe‘li tipida yasalgan. Qattiq so‘zi ma‘noning qo‘yish harakati mavjudligi uchun yasama so‘z hisoblangan.

Silliq so‘zi buyumning o‘ta tekisligiga nisbat berib sili fe‘lidan yasalgan.

Suyuq va quyuq so‘zlari ma‘noli qismlarga

²Sharipova O‘.,Yo‘ldoshev I."Tilshunoslik asoslari " Toshkent-2006.

ajratilib suyulmoq va quyulmoq fe‘llariga aloqadorligi uchun yasama so‘zlar qatoriga kiritilgan.

Ammo hozirgi kunda silliq so‘ziga asos bo‘la oladigan sili fe‘li mavjud bo‘lmaganligi uchun, suyuq, quyuq so‘zlari esa bir butunlikdagi yaxlitso‘zlar hisoblanganligi uchun bular yasama so‘zlar hisoblanmaydi.

Ko‘mir yer tagidan kavlab olinganligi,ko‘milgan narsa bo‘lganligi uchun ko‘mmoq fe‘liga **-ir** yasovchisini qo‘shib hosil qilingan: **ko‘m+ir=ko‘mir**

Ushbu so‘z ham yuqoridagi so‘zlar kabi hozirgi kunda o‘z yasamaligini yo‘qotgan.

O'zbek tilidagi qo'shimchalar etimologiyasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, tarixiy qo'shimchalar orasida **-gari, -qari, -kari, -qaru** kabi qo'shimchalar ham uchraydi.

Ichkari, tashqari so'zlari aynan mana shu qo'shimchalar qo'shilishi natijasida yasalgan. Ich o'zagi ichki qism ma'nosini bildiradi; tashqi tomon esa tash deyilgan (Hozirgi kunda bu asos nafaol so'z bo'lib ma'lum o'rinlardagina saqlanib qolgan: Molning olasi tashida, odamniki ichida). Ich, tash asoslariga esa -kari, -qari qo'shimchalari qo'shib yangi so'zlar hosil qilgan. Yana bir bor ta'kidlash kerakki, keltirilgan so'zlarning hammasi diaxron, ya'ni tarixiy so'z yasalihi hisoblanadi va bugungi kunda o'zining yasamalik xususiyatiga ega emas.

Tirik, tiril kabi so'zlarni esa affiksalar qismlari borligi sezilib turganligiga qaramay ma'noli qismlarga ajralmaganligi uchun yasama deya olmaymiz. O'zbek tilida xuddi shu kabi izoh talab qiladigan so'zlar ham ko'p uchraydi. Filologiya fanlari doktori, tilshunos olim A.Hojiyev o'zining "O'zbek tilida so'z yasalihi" qo'llanmasida shu kabi so'zlar ustida to'xtalib shunday deydi:

"U yoki bu so'zning tarkibida mustaqil ma'noli qism yoki yasovchi afrikaning, yoki har ikkisinin (mustaqil ma'noli qism va affiksning) borligi sezilib tursa-da, lekin bu so'zning ma'nosini ajralishi mumkindek ko'ringan qismlari ma'nosi bilan izoh-

lab bo'lmasa, bunday so'z sinxron so'z yasalihi kirmaydi".³

Akademik olim misol tariqasida bezor, oqlik, qishloq, boshliq kabi so'zlarni keltirar ekan, bu kabi so'zlar yasama hisoblanmasligini, faqatgina soddalashish hodisasi yuz berganini ta'kidlaydi. O'z o'rnida aytib o'tish kerakki, A.Hojiyev "O'zbek tilida so'z yasalihi", "O'zbek tili so'z yasalihi tizimi" kabi qo'llanmalar muallifi hisoblanadi. Ushbu qo'llanmalar o'zbek tilidagi so'z yasalihi to'g'risidagi yangi va qimmatli ma'lumotlarga egaligi bilan ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, **diaxron va sinxron** so'z yasalihi bir-biridan farqlashda bevosita o'zbek tilining o'z materiallari asosida ish olib borish tavsiya etiladi. Bunda tarixiy so'zlar lug'ati, o'zbek tilidagi so'zlarning izohi hamda etimologik qo'llanmalar muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilida so'z yasalihi o'rganayotganda, albatta, ularning tarixiy muqobilini ham ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

³Hojiyev A. "O'zbek tilida so'z yasalihi", Toshkent, "O'qituvchi" - 1989

So'nggi yillarda o'zbek tilida yangi so'z yasalihi hodisalariga oid qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Shuning natijasi sifatida ko'plab qimmatli qo'llanmalar va kitoblar nashr etildi. Albatta, bu kabi izlanishlarda o'zbek tilshunoslari - U, Tursunov, A.G'ulomov, A. Hojiyev kabi olimlarning xizmatlari beqiyosdir.

Vaqt o'tishi bilan bu yo'nalishga doir tadqiqotlar ko'lami kengayib borayotganligini hisobga olgan holda so'z yasalishi haqidagi har bitta mulohaza va qarashlar ilmiy, nazariy manba sifatida e'tiborga sazovor deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili. U. Tursunov. va boshqalar. T. 1992y.
2. O'zbek tili va adabiyoti. Ayrim affikslar haqida ba'zi talqinlar. Muallif: Y. Tojiev.
3. Tilshunoslik asoslari. O'. Sharipova, I. Yo'ldoshev, T. 2006.
4. O'zbek tili so'z yasalishi. A. Hojjiyev, Toshkent "O'qituvchi" - 1989.
5. O'zbek tili so'z yasalish tizimi. A. Hojjiyev.
6. Mukhtarova L.A. Ways of formation of ecological culture in children of primary age // AJMR: Asian Journal of Multidimensional Research Journal. Vol 10, Issue 4, April, 2021. - Pp 648-652. (Impact Factor 7.699).
7. Мухтарова, Л. А. (2017). БОШLANG'ICH SINFLARDA RIVOJLANTIRUVCHI TA'LIM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI. Апробация, (2), 93-94.
8. Gulbahor Pardayeva. (2023). THE IMPORTANCE OF STEAM TECHNOLOGY AND ITS USE IN TEACHING NATURAL SCIENCES. Academia Repository, 4(10), 18–23.
9. Jalgashovna, P. G., & Abdimannabovna, M. L. (2023). PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF TEACHING NATURAL SCIENCES BASED ON STEAM TECHNOLOGY. World Bulletin of Social Sciences, 21, 109-111
10. Shabbazova D.R., Ona tili o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma –T.: METHODIST NASHRYOTI, 2023